

Музика О.О. Ціннісна підтримка творчо обдарованих підлітків з контрсоціальною мотиваційною тенденцією // Матеріали II міжрегіонального семінару з впровадження програми ціннісної підтримки розвитку здібностей та обдарованості «Три кроки». – Житомир, 2009. – С.48-55.

О.О. Музика

ЦІННІСНА ПІДТРИМКА ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ПІДЛІТКІВ З КОНТРСОЦІАЛЬНОЮ МОТИВАЦІЙНОЮ ТЕНДЕНЦІЄЮ

Поділ мотивації на внутрішню і зовнішню, динамічну і змістову, актуальну і потенційну, диспозиційну і ситуаційну, позитивну і негативну відображає не лише ту чи іншу площину наукового аналізу, а й глибинну сутність цього явища. Антиномія “зовнішнє – внутрішнє” завжди проглядається у мотиваційних процесах. Як зазначає Д.Б. Богоявленська, «...діяльність, її мотив (навіщо) не лежить в самому об’єкті, а визначений всіма смисловими зв’язками, типом спілкування зі світом людей (по логіці «онтології життєвого світу»), оцінкою себе і свого місця серед них» [2, с. 286].

Отже, завжди є певне протистояння між внутрішнім і зовнішнім, причому в рамках суб’єктного підходу до мотивації активності творчо обдарованої особистості саме це протистояння і є ключовим. Опозиційність як у сфері творчості, так і у сфері людських стосунків для обдарованої особистості є одним із визначальних чинників творчої активності.

Результат творчого процесу – це завжди щось нове, що є запереченням старого, причому не лише старого продукту (предмету), а й зв’язаних із ним соціальних стосунків, тобто людських поглядів, переконань, звичок та почуттів. З іншого боку, самі соціальні стосунки побудовані так, що є свого роду утруднюючими чинниками для розвитку обдарованої особистості [4]. Як вказує Л.І. Анциферова, «соціальні впливи на людину не пасивно сприймаються нею. Вони своєрідно осмислюються, інтерпретуються, інтонуються, наділяються особистісною значимістю, нерідко викривляючись і односторонньо сприймаючись індивідом» [1, с.7]. Розвиваючись, людина має боротися з життєвими труднощами, «завойовувати» соціальний статус, домагатися визнання, робити кар’єру, самостверджуватися тощо.

Наведений перелік мотиваційних чинників відображає безумовно внутрішні процеси, які зумовлюються зовнішніми (соціальними), але,

водночас, і протистоять їм. Ми називаємо це *контрсоціальною мотивацією*. На відміну від асоціальної, контрсоціальна мотивація не спрямована проти суспільства, моральних чи правових норм, навпаки, коли йдеться про обдарованих людей, в її основі лежать загальнолюдські цінності. Будь-яка творчість призначена для людей, орієнтована на схвальну оцінку якщо не відразу, то в майбутньому. Однак на мікросоціальному рівні соціальне оточення часто вступає в ціннісний конфлікт із обдарованою особистістю. Саме ця конфліктність мається на увазі і зафіксована в терміні контрсоціальна мотивація.

Контрсоціальний тип мотивації формується тоді, коли становлення творчої обдарованості пов'язане з доданням перешкод, насамперед, соціального характеру. У назві цього типу мотивації відбито її спрямованість проти цінностей груп включення, а не проти суспільства в цілому. Контрсоціальна спрямованість мотивації, на відміну від асоціальної, орієнтована на високі моральні і духовні цінності суспільства в цілому, але у своєму розгортанні відштовхується від ціннісних протиріч, які мають місце у контактному оточенні. Як показано у дослідженнях О.Л. Музики, ціннісна конфронтація з контактним оточенням є необхідним етапом у становленні обдарованості, а розвиток здібностей дуже часто відбувається не завдяки, а всупереч соціальним умовам [6].

Поняття контрсоціальної мотивації було введено нами для означення досить поширеної в середовищі технічно обдарованих підлітків мотиваційної тенденції, яка полягає в спрямованості розвитку власних здібностей всупереч цінностям певної частини соціального оточення. Відома з психологічної літератури конкуренція хлопчиків-підлітків з батьком досить часто зустрічається як основний мотив занять технічним моделюванням. Трапляються й інші випадки, коли підлітки розвивають свої технічні здібності всупереч бажанням інших членів родини, які б воліли бачити їх за більш престижними заняттями.

На операціонально-емпіричному рівні аналізу контрсоціальна мотивація підлітків – це особливий комплекс мотиваційних процесів, який складається із суб'єктивної оцінки соціального статусу (*незадоволеність власним положенням технічно обдарованих підлітків у шкільному класі та*

технічному гуртку) та показників мотивації афіляції (*низькі показники надії на прийняття та страху відторгнення*). Іншими словами, підтримкою мотивації творчої активності для підлітків з контрсоціальною мотиваційною спрямованістю є характерний для цього віку максималізм при оцінці розузгоджень між ідеалами і реальною поведінкою. Вони вибирають творчість як засіб досягнення ідеалу, як засіб долучення до спільності людей, які для них є своєрідною віртуальною соціальною групою, на яку спрямовано їх мотив афіляції. Це, як правило, відомі винахідники, конструктори.

Орієнтованість питань в опитувальнику афіляції на групу включення призвело до того, що бали по обох шкалах у підлітків з контрсоціальною мотиваційною тенденцією набагато нижчі від медіани. Справді, вони вже розчарувалися в однокласниках і вважають їх нецікавими та інфантильними. Але у своїх товаришах по гуртку вони також встигли розчаруватися і не орієнтуються більше ні на схвалення, ні на прийняття. Пояснити останнє можна тим, що контрсоціальний тип мотивації творчої активності мають в переважній більшості старші підлітки. Їх досягнення, як правило, випереджають не лише можливості й досягнення колег по гуртку, а й можливості товаришів кваліфіковано їх оцінити. Більше того, керівники гуртків, де займаються такі підлітки, під час проведення досліджень неодноразово зверталися за консультаціями і психологічною допомогою, оскільки не завжди знали, як справитися із проблемними, і навіть конфліктними, ситуаціями, що виникали з цими підлітками. Як правило, і комунікативних вмінь підлітків виявляється замало, і педагогічного досвіду керівників гуртків недостатньо тоді, коли знання та вміння і зрослі потреби вихованців перевищують можливості педагогів.

Очевидно, що становлення контрсоціальної мотивації пов'язане зі стилем виховання в сім'ї і ставленням батьків до занять підлітків. Всі вони заявляють, що батьки або ж зовсім ніколи не цікавилися тим, чим вони займалися в гуртку, або ж, якщо і цікавилися, то лише на початку їхніх занять технічною творчістю. Досить типовим є епізод, який розповів один із досліджуваних. Коли він приніс додому модель, то батько не повірив, що він сам її виготовив і ходив до керівника гуртка (вперше, відколи син там займається), щоб довідатися, чи той бува її не вкрав.

На особистісному рівні особи, яку мають контрсоціальну мотиваційну спрямованість, вирізняються як рядом переваг, так і певними проблемними моментами, що пов'язані з можливою фіксацією на суперечностях і переростанням їх у невротизуючі фактори. Теоретично можна припустити кілька варіантів стосунків референтності, які можуть підтримувати контрсоціальні мотиваційні тенденції технічно обдарованих підлітків:

1. *Збалансовані референтні стосунки.* У підлітків є група контактних осіб, одні з яких мають позитивну референтність, а інші – негативну.
2. *Розбалансовані референтні стосунки.* У цьому випадку можливі два варіанти:
 - винятково позитивна референтність;
 - винятково негативна референтність.

Переважання контрсоціальних мотивів у структурі мотивації не можна вважати загальною характеристикою обдарованості. Ця особливість скоріше відображає вікові аспекти розвитку особистості в підлітковому віці, аніж закономірності розвитку здібностей та обдарованості взагалі. Спрямовані на сепарацію від батьків чи інших контактних соціальних груп контрсоціальні мотиви відображають прагнення підлітків до особистісного самовираження й самоствердження. Вони можуть реалізовуватися у будь-якій діяльності, в тому числі й асоціальній, і тоді вже можна говорити про переростання контрсоціальних мотивів в асоціальні.

Сама психологічна природа творчості як ствердження і відстоювання нового на противагу старому сприяє виникненню контрсоціальних мотивів. Але очевидно й те, що з розвитком особистості вони згодом або втрачають свою провідну функцію в результаті ціннісної інтеграції з соціальними групами вищого рівня, або ж відбувається втрата обдарованості через надмірну конфронтацію з соціальним оточенням і невротизацію особистості. Відтак, переважання контрсоціальних мотивів у структурі мотивації обдарованих підлітків навіть при тому, що вони на даний момент часу демонструють позитивну динаміку досягнень, свідчить про необхідність **надання ціннісної підтримки.**

На що має бути спрямована ціннісна підтримка у таких випадках? Можна виокремити декілька напрямків роботи.

1. Долання конфліктної взаємодії, деструктивної змагальності з окремими особами чи соціальними групами як основних мотивуючих чинників.
2. Встановлення інтеграційних зв'язків з групами, де творчість та розвиток здібностей є провідними цінностями.
3. Ціннісна реінтеграція із групами, які генерували контрсоціальні мотиви, на принципово новій ціннісній основі, збагаченій елементами, що забезпечують ціннісну інтеграцію завдяки загальнолюдським цінностям.

У цьому контексті важливе рольове самовизначення і рольова диференціація ціннісних домагань і співвіднесення їх з відповідними індивідуальними чи груповими суб'єктами. Так, наприклад, ціннісна інтеграція у ролі сина відрізняється від ціннісної інтеграції в ролі учасника шкільної олімпіадної команди. У першому випадку важливі здібності, пов'язані з підтриманням родинних традицій і виробленням нових способів взаємодії зі значимими особами. Вони мають враховувати і нормативно-рольові експектації, з одного боку, і прагнення підлітка до ціннісної індивідуалізації. У другому випадку ціннісні стосунки теж непрості і різнорівневі. Тут вміння брати на себе відповідальність і прагнення до особистого успіху нерідко вступають у суперечність з інтересами команди, або ж з аналогічними індивідуалістичними домаганнями інших учасників. Визнання досягнень інших людей – одне з основних інтеграційних умінь, яке потребує ціннісної підтримки.

Коли йдеться про ціннісну підтримку творчо обдарованої особистості, то слід говорити й про деякі застереження [5]. Три напрямки, що були виділені вище, відображають певну закономірну послідовність її надання. Основна орієнтація ціннісної підтримки творчо обдарованих підлітків – збереження спрямованості на розвиток здібностей та обдарованості. Не можна ціннісну підтримку обдарованої особистості здійснювати так само, як і пересічної, насамперед тому, що регулюючі витоки особистісних цінностей у першому випадку мають внутрішню суб'єктну природу, а в другому – переважно зовнішню, ситуаційну. Крім того, долання перешкод, присутність

суперечностей (на певному оптимальному рівні) є умовою розвитку обдарованості.

Провідна діяльність підліткового віку (спілкування в системі суспільно-корисної діяльності) і спрямованість підлітків на «відкриття Я» визначає й основний ресурс ціннісної підтримки – це референтні особи, особливо ті з них, які включені у спільну діяльність і особистісну взаємодію. Як писав Л.С.Виготський, «переживання будь-якої ситуації, переживання будь-якої частини середовища визначає те, який буде мати вплив ця ситуація чи це середовище на дитину. Таким чином, не сам по собі той чи інший момент, взятий безвідносно до дитини, а цей момент, переломлений через переживання дитини, може визначити ... хід подальшого розвитку» [3, с.93].

Ще одна із важливих особливостей творчо обдарованих підлітків – це інтуїтивно вироблена стратегія боротьби із невротизуючими чинниками через досягнення успіхів у творчій діяльності. Досліджувані, що мають контрсоціальний тип мотивації, характеризуються керівниками гуртків як найбільш спрямовані на творчість. Вони намагаються в будь-якій, навіть рутинній роботі, знайти можливості, щоб зробити її по-своєму, не так, як усі. Власне, творчість, за означенням, є запереченням старого, постійна і вперта боротьба з усталеним. Можливо ці стереотипи творчого мислення переносяться і на регулювання соціальних стосунків.

Справді, з одного боку такий шлях є досить ефективним, тим більше він приносить конкретні високі результати, а з іншого боку, в багатьох випадках саме через це й загострюються суперечності в міжособистісних стосунках, які й є причиною невротизації. Очевидно, ціннісна підтримка має забезпечити якийсь оптимальний баланс між цими тенденціями.

Напрямки і форми ціннісної підтримки творчо обдарованих підлітків з вираженою контрсоціальною мотиваційною тенденцією. Контрсоціальна мотивація – це етап у розвитку, який має пройти кожна творчо обдарована особистість з мінімальними втратами і максимальними здобутками для себе. Якщо виходити зі структурних показників, що утворюють тип особистості з контрсоціальною мотиваційною спрямованістю, то з певною долею умовності можна виокремити можливі методи надання ціннісної підтримки. Представимо їх у таблиці.

МЕТОДИ НАДАННЯ ЦІННІСНОЇ ПІДТРИМКИ ОБДАРОВАНИМ ПІДЛІТКАМ З КОНТРСОЦІАЛЬНОЮ МОТИВАЦІЄЮ

<p>ЦІННІСНА ПІДТРИМКА</p> <p>Структура контрсоціальної мотивації</p>	<p>Загальна спрямованість ціннісної підтримки</p>	<p>Організаційні форми</p>	<p>Особливості референтних осіб, через яких здійснюються впливи</p>	<p>Вироблення окремих умінь та розвиток окремих здібностей</p>
<p><i>Незадоволеність статусною позицією в родині чи у шкільному класі</i></p>	<p>1) забезпечення умов поцінування і визнання за чуйність, гнучкість тощо у спілкуванні (у родині) 2) поцінування творчих досягнень (у класі)</p>	<p>1) соціально-психологічний тренінг, елементи психодрами 2) виставки творчих робіт й обговорення хобі окремих учнів</p>	<p>1) значимі особи з контактного оточення з позитивним досвідом родинних стосунків, психологи-тренери 2) однокласники та вчителі, з якими немає ціннісної конфронтації</p>	<p>1) уміння рефлексувати думки й почуття інших людей, «вчування», вміння вербально поцінувати позитивні якості інших 2) уміння поцінувати людей за якості і взаємодію, що пов'язані не з творчою, а з учбовою діяльністю; розвиток дефіцитних учбових умінь</p>
<p><i>Незадоволеність чи нехтування статусною позицією в позашкільному колективі</i></p>	<p>створення умов для налагодження дружніх, а не конкурентних стосунків, організація спільної діяльності і ситуацій успіху, що забезпечується сумою внесків усіх членів групи</p>	<p>групові роботи, командні виставки чи змагання, групова рефлексія їх результатів, основана не на критиці, а на аналізі позитивних моментів та прогнозуванні майбутніх успіхів</p>	<p>зменшення кількості осіб з негативною референтністю за рахунок зростання числа референтних осіб з ровесників-гуртківців та керівників гуртків, секцій тощо</p>	<p>уміння визнавати першість інших в окремих діях чи операціях і висловлювати це словами; вміння просити і надавати допомогу</p>
<p><i>Низький рівень мотиву афіляції (надії на прийняття)</i></p>	<p>підвищення самооцінки здібностей у сфері соціальної взаємодії</p>	<p>рефлексивний тренінг, створення ситуацій успіху в спільній діяльності</p>	<p>референтні особи – ровесники з контактних груп</p>	<p>вміння контролювати власні негативні емоції, висловлювати позитивні оцінки діяльності людей</p>
<p><i>Низький рівень мотиву страху відторгнення</i></p>	<p>підвищення значимості стосунків з іншими людьми у контексті особистісного зростання</p>	<p>тренінг ціннісної підтримки особистісного зростання</p>	<p>референтні особи – ровесники з контактних і віртуальних груп</p>	<p>бачення перспектив розвитку у взаємодії з іншими людьми, й перешкод, які можна подолати</p>

Наведена схема є досить загальною і формальною моделлю, яка відразу набуває життєвого змісту, коли мова заходить про конкретних людей. То ж ця модель може розглядатися як алгоритм розробки технології для надання психологічної допомоги дітям, котрі стали на шлях розвитку творчої обдарованості, але мають певні проблеми, пов'язані з деформаціями соціальних, діяльнісних чи особистісних регуляційних компонентів у структурі ціннісної свідомості.

Підсумовуючи, зазначимо, що формування мотивації творчо обдарованої особистості відбувається у відповідності з основними закономірностями становлення особистості, але при цьому має певну специфіку. Динаміка взаємодії внутрішніх, індивідуально-типологічних чинників із детермінуючими впливами соціального оточення приблизно така ж, як і у пересічних людей: від повної залежності до відносної автономності і самостійності. Величезне значення для розвитку мотивації творчої активності обдарованої особистості має здатність протистояти нормативним мотиваційним схемам, яка неминуче супроводить процес їх відбору та індивідуальної трансформації. Саме ця здатність до опору соціальним чинникам, що стоять на заваді особистісного розвитку, або контрсоціальна мотивація, і є, на наш погляд, визначальною у формуванні мотивації творчо обдарованої особистості, оскільки сприяє розвитку самостійності, оригінальності, творчої спрямованості, мотивації досягнення – особливостей, які вирізняють обдаровану особистість з-поміж інших людей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Анцыферова Л.И.* Способности личности к преодолению деформаций своего развития // Психол. журн. – 1999. – Т.20. – №1. – С.6-19. .
2. *Богоявленская Д.Б.* Психология творческих способностей. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 320 с.
3. *Выготский Л.С.* Основы педологии. – М.: Изд-во 2-го Моск. мед. ин-та, 1934.
4. *Моляко В. А.* Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопр. психол. – 1994. – №5. – С.86-95.
5. *Музыка О.Л.* Програма ціннісної підтримки здібностей та обдарованості «Три кроки». – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 34 с.
6. *Музыка О.Л.* Ціннісна свідомість і розвиток обдарованості. – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 24 с.